

ԱՆՊԱՏԺԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆ, ՎՐԵԺ ԵՎ ԺԽՏՈՒՄ.
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՏՅԱՆՆԵՐԻ ԱՌՋԵՎ

ԻՎ ՏԵՐՆՈՒՆ (Փարիզ)

1915 թ. գարնանից մինչև 1916-ի աշունը ավելի քան մեկ միլիոն հայազգի օսմանյան քաղաքացիներ մատնվեցին մահվան համաձայն մի ծրագրի, որը հղացել էին այդ ժամանակ օսմանյան կառավարության գործունեությունը վերահսկող «Միություն և առաջադիմություն» (Ittihad ve – Terakki) կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անգամները և որն ի կատար անվեց քաղաքացիական բնակչության ու զինվորականության հազարավոր ներկայացուցիչների միջոցով: Բացառությամբ 1919 թ. դատված և մահապատժի ենթարկված երեք ոչ հիմնական (երկրորդական) դավադրողների, զանգվածային այս կոտորածի հիմնական մեղավորները, կոտորած, որը այսօր ամենայն համոզվածությամբ կարելի է որակել իբրև ցեղասպանություն, այդպես էլ երբեք չպատժվեցին: Մի ցեղասպանության անպատիժ մնալը կարող է միայն դուրսացնել այդ կարգի ոճիրների իրագործումը. ցեղասպանությունը քրեական կատեգորիա է, մարդկության դեմ գործված հանցանքների ծանրագույն ձևը: Այս անպատժելիությունը նաև փաստարկ ու ժխտման հիմք է դառնում բոլոր նրանց համար, ովքեր հրաժարվում են որպես ցեղասպանություն որակել տվյալ իրադարձությունը, այն է՝ ոճրագործության իրագործման նպատակի ապացույցի բացակայությունը, ապացույց, որը դատարաններին կարող էր տալ ավելին, քան միայն փաստաթղթերը: Բայց այս փաստարկը անընդունելի է մի շարք նկատառումներով. մի կողմից իր առատությամբ և տեսակով հարուստ մատչելի փաստաթղթերը բավական են բացահայտելու համար այդ ապացույցը, ինչը ավելին է, քան իրավունք ունենք պահանջելու պատմական փաստից, մյուս կողմից, արդեն տեղի են ունեցել զանազան դատավարություններ: Սակայն ոճրագործներին դատող ատյանները ոչ թե միջազգային դատարաններ էին, այլ ազգային, իսկ դատավարությունների հետքերը, ինչպես երևում է, ոչնչացվել են թուրքական արխիվներից: Հետագայում ուրիշ դատարաններ ևս իրավասու եղան քննելու հայկական ցեղասպանությունը, բայց այլ հանգամանքներում, երբ նրանք դատում էին մի հայ մեղադրյալի, որը մեղադրվում էր հայերի ցեղասպանության պատասխանատուներից մեկի սպանության մեջ. կամ էլ, ավելի ուշ, թուրքական քաղաքացիներ

րի՝ հատկապես դիվանագետների հանդեպ գործադրված բռնարարքների մեջ, և կամ ցեղասպանության վաստը ժխտող մի պատմաբանի դատելիս:

Հայկական «աղետը» դարձավ շողկապված իրադարձությունների հետևանք: Մարդասիրական միջամտության սկզբունքը, որը հաստատվել էր եվրոպական ազգերի կողմից, թույլ էր տալիս նրանց միջամտել Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին: Այդ միջամտությունը արտաքին հովանավորություն վայելելու պատրանք էր ստեղծում մինչև այդ լուռումունջ ազգային փոքրամասնությունների մոտ, ինչպիսին էր և Հայկական Համայնքը: Իսկ սուլթանը եվրոպական միջամտությունն օգտագործեց որպես պատճառաբանություն՝ հայերին պատժելու համար. նրանք դադարել էին հավատարիմ համայնք համարվելուց, քանի որ խնդրել էին եվրոպայի հովանավորությունը: 1894 -ից մինչև 1896 թ. նա ոչնչացրեց 200.000 -ից 300.000 հայերի, իսկ եվրոպան բավարարվեց միայն բողոքելով՝ առանց միջամտելու՝ այդպիսով Բարձր Դռանը տալով բաց քարտ՝ «էթնիկական մաքրման» ավելի լայնածավալ գործողությունների համար: 1908 թ. հետո, չնայած ռեֆորմի փոխվելուն և օսմանյան սահմանադրության վերականգնմանը, երիտթուրքերի կողմից ղեկավարվող և գնալով ավելի մոլեռանդ դարձող ազգայնական Միություն և առաջադիմություն կուսակցության իշխանության գլուխ անցնելուն, Հայկական Համայնքը սկսեց դիտվել թուրքիայի ապագայի համար իբրև կենսական վտանգ, և «Իթիհադի» առավել ծայրահեղական ֆրակցիայում հղացավ այս անգամ արդեն ոչ թե պարզապես «էթնիկական մաքրման», այլ կայսրության հայերի բնաջնջման ծրագիրը: 1914 թ. նոյեմբերի 1-ին, Օսմանյան կայսրության ներքաշվելը պատերազմի մեջ՝ մեծ տերությունների կողքին, երիտթուրքերին հնարավորություն ընձեռեց ի կատար ածելու այդ ծրագիրը:

1915 թ. մայիսի 24-ին, մամուլի գործակալությունների միջոցով արագորեն տեղեկանալով կայսրության արևելյան, մեծ մասամբ հայաբնակ գավառներում պարբերաբար կրկնվող կոտորածների վերսկսման մասին, Անտանտի արտաքին գործոց երեք մինիստրները Բարձր Դռանն են հղում մի ոչ երկիմաստ նախազգուշացում.

«Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները որոշեցին, ընդհանուր համաձայնությամբ, անել հետևյալ հայտարարությունները.

Արդեն մեկ ամիս է, ինչ Հայաստանի քուրդ և թուրք բնակչությունը օսմանյան իշխանությունների թողտվությամբ, իսկ հաճախ էլ օժանդակությամբ, Հայկական կոտորածներ է իրականացնում: Նման կոտորածներ տեղի են ունեցել նոր տոմարով, ապրիլի կեսերից սկսած, Էրզրումում, Դերջանում, Ակնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և ողջ Կիլիկիայում: Վանի շրջակայքի հարյուրի չափ գյուղերի բոլոր բնակիչները ենթարկվել են սպանդի. իսկ քաղաքի հայկական թաղամասը պաշարվել է

քրդերի կողմից: Միևնույն ժամանակ, Կոստանդնուպոլսում, օսմանյան կառավարությունը մոլեգնում էր անմեղ հայ բնակչության դեմ:

Նկատի ունենալով մարդկության և քաղաքակրթության դեմ թուրքիայի գործած այս նոր ոճիրները՝ դաշնակից կառավարությունները Բարձր Դռանը տեղեկացնում են, որ իրենք անձնական պատասխանատվության կենթարկեն օսմանյան կառավարության անդամներին, ինչպես նաև նրա այն գործակալներին, որոնք կմասնակցեն նման կոտորածներին»¹:

Այս հայտարարությունը շարադրվել է ոուս մինիստր Սադոնովի կողմից, որը, ապրիլ ամսվա վերջից սկսած, տեղի տալով Վաշինգտոնում և Հռոմում իր դեսպանների ճնշմանը, պաշտպանել էր այս նախաձեռնությունը: Անդլիայի դեսպանը՝ սըր Էդվարդ Գրեյը, այն ստորագրել էր ակամա: Ֆրանսիական մինիստր Դելկասեի խնդրանքով նախապես ընդունված բանաձևը՝ «ոճիր ընդդեմ քրիստոնեության և քաղաքակրթության», փոխարինվել էր «ոճիր ընդդեմ մարդկության և քաղաքակրթության» ձևակերպումով, որպեսզի չվիրավորեին Ֆրանսիական գաղութների մահմեդականներին: Վերջնական խմբագրման ժամանակ այդ բանաձևը նորից էր ձևափոխվել՝ դառնալով «ոճիր ընդդեմ մարդկության»:

Սպառնալիքը պարզ էր: Որպես հաղթողներ, եվրոպական դաշնակիցները, ոչ բացահայտ կերպով, իրենց վրա պարտավորություն էին վերցնում դատական պատասխանատվության ենթարկել այդ կոտորածների մեղավորներին՝ իրենց իսկ ստեղծած դատարանների միջոցով: Փոխարենը, եթե այդ նախազգուշացումը չունենար անհրաժեշտ ազդեցությունը, այդ ոճրագործությունները կներկայեին: Ճեղքվածքը, որը բացվել էր մարդասիրական միջամտության հետևանքով կփակվեր լուծյամբ և մոռացվածք՝ մի ողջ ժողովրդի անհետացմամբ: Հենց այդպես էլ եղավ:

Բաց թողնվեց մի առիթ, առաջ մղելու միջազգային քրեական իրավունքը, որն այդ ժամանակ թեև դեռևս ուրվագծային վիճակում էր քաղաքական շրջաններում, սակայն պարզորոշ կերպով մտահղացված էր իրավաբանների կողմից: Ստանձնած պարտավորություններից նման խուսափումը ի հայտ է բերում այն կոնֆլիկտը, որն անցնում է ողջ XX դարի միջով՝ կոնֆլիկտ միջազգային ատյանների և ազգային անկախության միջև, այսինքն՝ միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքների և ազգերի քաղաքական շահերի միջև: Ազգերը միայն մի կարճ պահ կունենան դրա խաղաղումարը չափելու համար՝ երբ կստեղծվի Նյուրնբերգյան իրավունքը:

Միջազգային քրեական իրավունքի ձևակերպման փորձերը

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Թուրքիան ստորագրում է Մուդրոսի զինադադարը: Նա գլխավորին ջախջախվել էր Դաշնակիցների, հատկապես

1 MAE A 394, 3, p. 97.

Անգլիայի կողմից: Ինչպես հիշում է Ուինստոն Չերչիլը, «Մեծ պատերազմում սպանված թուրքերի երեք քառորդը ընկել էր բրիտանական զնգաներից և սվիններից»²: Թուրքիան մեղավոր էր և սպասում էր միջազգային պատժամիջոցների՝ պատերազմական ոճիրների և իր սեփական քաղաքացիների դեմ գործած հանցագործությունների համար: Դաշնակիցները սահմանափակվում են իրենց իսկ կողմից արված մայիսի 24-ի նախազգուշացումով և դատական գործեր են հարուցում այն թուրք պաշտոնյաների դեմ, որոնք կասկածվում էին հայկական կոտորածներին մասնակցած լինելու մեջ:

1919 թ. հունվարին, Փարիզում գումարված ինադադուլի կոնֆերանսում նախնական բանակցությունների արդյունքում ստեղծվում է պատասխանատվության և պատժամիջոցների գծով մի հանձնաժողով: ԱՄՆ -ի պետական քարտուղարը՝ Ռոբերտ Լանսինգը, որը նախագահում էր այդ հանձնաժողովը, նշանակում է տասնհինգ անդամից բաղկացած մի ենթահանձնաժողով, որին հանձնարարվում է քննել «պատերազմի տարիների օրենքների ու սովորույթների և մարդկայնության սկզբունքների ոտնահարումները»: Թվում էր, թե Դաշնակիցները վճռել էին պատժել գլխավոր տերությունների այն զինվորականներին և քաղաքացիական անձանց, ովքեր կասկածվում էին այդ ոճրագործությունների մեջ: Այդ հետաքննությունները սկսելու համար «Տասնհինգի հանձնաժողովը» վկայակոչում է այն իրավաբանական կոնցեպցիան, որը սահմանվել էր Հաագայի Առաջին Կոնվենցիայով՝ պատերազմական օրենքների և սովորույթների վերաբերյալ և որի համաձայն «մարդկայնության օրենքները» և «հասարակական խղճի պահանջները» դիտվում են որպես միջազգային իրավունքի սկզբունքների աղբյուր³: 1907 թ. սեպտեմբերի 18-ին ստորագրված Հաագայի Չորրորդ Կոնվենցիայի ներածական մասում պայմանավորվող կողմերը ջանացել էին երաշխավորել քաղաքացիական անձանց և պատերազմող կողմերի պաշտպանվածությունը՝ «հիմնվելով քաղաքակիրթ ազգերի մոտ ընդունված սովորույթների, մարդկայնության օրենքների և հասարակական խղճի պահանջների վրա»: Այդ հանձնաժողովի անդամ, Հունաստանի արտաքին գործոց մինիստր Նիկոլաս Պոլիտիսը առաջարկում է ընդունել պատերազմական հանցագործությունների մի նոր կատեգորիա, որը, ազգային քրեական իրավունքներում բարձրացված չլինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ համարվելու էր մարդկայնության օրենքների ոտնահարում: Չնայած ամերիկյան ներկայացուցիչների՝ Ռոբերտ Լանսինգի և Ջեյմս Սքոթի առարկություններին, որոնք հիշեցնում են, թե ցանկացած վերահսկող օրգան պետք

2 Winston Churchill. La Crise mondiale. Paris, Payot, vol. 4, 1931, p. 357.

3 Violations of the Law and Customs of War. Reports of Majority and Dissenting Reports of the American and Japanese Members of the Commission of Responsibilities, Conference of Paris, 1919, Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, Pamphlet N 32.

է հիմնվի գոյութիւն ունեցող իրավունքի վրա (մինչդեռ նման մի օրենք պետք է ստեղծվի կատարված փաստերի հիման վրա), հանձնաժողովը միանում է Պոլիտիսի կարծիքին: Հանձնաժողովը վկայակոչում է այն երկու սկզբունքները, որոնք ձևակերպվել էին Հաագայում և ճանաչվել քաղաքակիրթ ազգերի կողմից՝ մարդկայնության օրենքները և հասարակական խղճի պահանջները⁴:

1919 թ. մարտի 5-ի իր զեկուցագրում «Տասնհինգի հանձնաժողովը» թվարկում է քաղաքացիական բնակչության դեմ կատարված հանցագործությունները՝ սպանությունից սկսած միջև բռնի տեղահանություն, հարկադիր աշխատանք և ունեցվածքի ընդհարմում⁵: Մարտի 29-ի իր եզրափակիչ զեկուցագրում հանձնաժողովը, ի ցույց դնելով «մարդկայնության այս սահմանված պահանջներին» ոտնահարումները դիտարկող տերությունների և նրանց թուրք ու բուլղար դաշնակիցների կողմից, եզրակացնում է. «Այդ երկրներին պատկանող բոլոր անձինք, ովքեր մեղավոր են հիշյալ ոճիրները գործելու մեջ, ենթակա են քրեական հետապնդման»⁶: Լանսինգը և Աքոթը վերստին վերապահություններ էին արտահայտվել «մարդկայնության օրենքներ» բառերի գործածությունից վերաբերյալ: Նրանց կարծիքով, դրանք ո՛չ արձանագրված էին, ո՛չ էլ ընդունված որպես համընդհանուր ստանդարտներ: Բելգիացի իրավաբան Ռոլեն Ժեկմենի պահանջով «Թուրքիայի իր իսկ հայ քաղաքացիների նկատմամբ գործած ոճիրները» ձևակերպումը նույնությամբ պահպանվում է կողմերի պահանջներում⁷: Հաշտության պայմանագրերում «մարդկայնության օրենքների» վկայակոչումներ ի հայտ չեն գալիս: Վերսալի դաշնագրի 227-րդ հոդվածում խոսվում է միայն պատերազմական օրենքների և սովորույթների ոտնահարման փաստերի մասին. այն հանդիսանում է Լոնդոնի՝ 1945 թ. օգոստոսի 8-ի կանոնադրության 6 հոդվածի 8-րդ (որը Նյուրնբերգի միջազգային ռազմական տրիբունալի սահմանագիր դեկլարացիան է), ինչպես նաև Տոկիոյի Տրիբունալի կանոնադրության 5 հոդվածի 8-րդ նախակարապետը: Խաղաղության կոնֆերանսի անդամները հաստատում են, որ 1914 թ. օգոստոսի 1-ին սկսված պատերազմը եղել է «մեծագույն ոճիրը մարդկության դեմ», որ եր-

4 V a h a k n N. D a d r i a n. Autopsie du génocide arménien. Bruxelles, Complexe, 1995, p. 92-93.

5 Տեքստը Violations...-ում, մեջբերված ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական խորհրդի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 1948 թ. մայիսի 15-ի զեկուցագրում, E/CN. 4/W. 20.

6 La Documentation internationale. La Paix de Versailles, vol. 3, Responsabilités des auteurs de la Guerre et Sanctions, Paris, 1930, annexe I au rapport principal.

7 «Ջանցանքներին» երկու կատեգորիաները, որոնք հիշվում են «Տասնհինգի հանձնաժողովի» կողմից (մի կողմից, պատերազմական օրենքների և սովորույթների ոտնահարումները, մյուս կողմից՝ պատերազմական ոճիրները և մարդկության դեմ գործված ոճիրները) նույնն են, ինչ և Նյուրնբերգի տրիբունալի հիմնադրման կանոնադրությունում և Վերահսկողության խորհրդի N 10 օրենքում հիշվողները: Այդպիսով, այս երեք օրինախախտումները և «զանցանքներին» այս երկու տեսակները առաջին անգամ են կողք-կողքի ի հայտ գալիս միջազգային տեքստում:

բևեղմանը և որևէ քաղաքակիրթ համարվող ազգի կողմից և առաջարկում են ստեղծել մի հատուկ տրիբունալ, բաղկացած հինգ անդամից՝ Միացյալ Նահանգներ, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Ճապոնիա, որը պետք է դատեր գերմանական կայսր Վիլհելմ II-ին: Իրականում, Հանձնաժողովի աշխատանքները մնում են թղթի վրա մինչև Սևրի դաշնագրի խմբագրումը, որը ստորագրվում է Դաշնակիցների և Թուրքիայի միջև 1920 թ. օգոստոսի 10-ին: Պատժամիջոցներին վերաբերող 226-րդ, 228-րդ և 230-րդ հոդվածները ճանապարհ են հարթում մարդկության դեմ գործվող ոճիրների կանխարգելման համար:

«Հոդված 226. Օսմանյան կառավարությունը ճանաչում է Դաշնակից պետությունների ազատությունը՝ դատական գործ հարուցելու իրենց ռազմական տրիբունալների առջև պատերազմական սովորույթներին և օրենքներին հակասող արարքներ գործած անձանց դեմ: Օրենքներով նախատեսված պատիժները կկիրառվեն մեղավոր ճանաչված անձանց նկատմամբ: Այս վճիռը կկիրառվի անկախ բոլոր դատավարություններից կամ դատական գործերից, հարուցված Թուրքիայի կամ նրա դաշնակիցների գերատեսչության առջև:

Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է հանձնել Դաշնակից տերություններին, կամ նրանցից որևէ մեկին, որը կդիմի նրան այդ պահանջով, բոլոր այն անձանց, ովքեր կմեղադրվեն պատերազմական սովորույթներին և օրենքներին հակասող որևէ արարք գործելու մեջ, կմատնանշվեն՝ անվանաբար, թե ըստ աստիճանի, կատարած պարտականության կամ զբաղեցրած պաշտոնի, որոնք շնորհվել են այդ անձանց օսմանյան իշխանությունների կողմից:

Հոդված 228. Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է մեղսագրվող փաստերին լրիվ ծանոթանալու նպատակով դատաքննությունն ապահովել ցանկացած բնույթի փաստաթղթերով և տեղեկություններով մեղավորներին որոնելու և պատասխանատվությունների չափը ճշգրիտ որոշելու համար:

Հոդված 230. Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է Դաշնակից պետություններին իրենց իսկ պահանջով հանձնել այն անձանց, որոնք մատնանշվում են 1914 թ. օգոստոսի 1-ից սկսած և ամբողջ Օսմանյան կայսրության տարածքում կատարված կոտորածների իրականացման մեջ մեղադրվելու համար:

Դաշնակից տերությունները իրենց իրավունք են վերապահում մատնանշելու այն տրիբունալը, որին կհանձնարարվի դատել այդ կերպ մեղադրված անձանց, իսկ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է ճանաչել այդ տրիբունալը:

Այն դեպքում, եթե Ազգերի Լիգան նշված ժամանակաընթացքում ստեղծած լինի մի իրավասու տրիբունալ՝ դատական կարգով քննելու համար վերոհիշյալ կոտորածները, Դաշնակից պետություններն իրենց իրա-

վունք են վերապահում նշված մեղադրյալներին հանձնել այդ տրիբունալին, իսկ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է նմանապես ճանաչել այդ տրիբունալը»:

Այս դաշնագիրն, անշուշտ, օրինական հիմք է ստեղծում օսմանյան պետության կողմից իր հպատակ հայ քաղաքացիների դեմ գործած ոճիրների դատական հետապնդման համար: Ասկայն այն շարադրվել է այն ժամանակ, երբ, 1918 և 1919 թթ., անգլիացիները ձախողվեցին օսմանյան կառավարությունից այնպիսի «փաստաթղթեր և տեղեկություններ» ստանալու հարցում, որոնք նրանց հնարավորություն կտային դատական գործեր հարուցել ենթադրյալ մարդասպանների դեմ, և ստորագրվել այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրությունը վերջին շնչում էր, և երբ քեմալականությունը վերածվում էր քաղաքական և ռազմական աճող ուժի: Ուստի դաշնագիրը չվավերացվեց, իսկ Ազգերի Լիգան չստեղծեց «իրավասու տրիբունալ»՝ դատելու համար այդ ոճրագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց: Այդուհանդերձ, շարժումը հանուն միջազգային քրեական իրավասության շարունակում է զարգացում ապրել միջազգային իրավունքի ասոցիացիաների նեղ շրջանակում: Նրանց աշխատանքներն ի նկատի էին առնվելու միայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջում⁸:

(շարունակելի)
Թարգմ. Ն. Մկրտչյանի

8 «Միջազգային օրինախախտումների իրավունքի» վերաբերյալ տե՛ս Yves Ternon. L'Etat criminel. Paris, Ed. du Seuil, 1995, p. 20-27.